

М. В. Яроцька
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**РУКОПИСНІ КНИГИ XVII ст.
З МОНАСТИРСЬКИХ ЗБІРОК У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО: ПИТАННЯ НАУКОВОГО ОПISУ**

Рукописна книга XVII ст. увібрала в себе духовні, інтелектуальні надбання попередніх поколінь і є об'єктивним та неупередженим свідком історії. Безцінні скарби рукописної пам'яті України зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Вони є невичерпним джерелом для вивчення історичного минулого українського народу, спадкоємності його матеріальної і духовної культури й, зокрема, розвитку його світогляду, моральних норм, науки, освіти, мистецтва.

Неабияке місце займають у цій спадщині й рукописні пам'ятки XVII ст., пов'язані з монастирськими збірками. Серед таких монастирських колекцій – бібліотеки Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Почаївської лаври, Межигірського, Видубицького, Михайлівського Золотоверхого, Чернігівського, Троїцько-Ільїнського монастирів, бібліотеки Кирилівської церкви, а також власні бібліотеки митрополитів, єпископів, архімандритів.

Планомірне наукове вивчення фондів релігійних видань почалося з організацією Національної бібліотеки. Накопичення великих масивів рукописних матеріалів вимагало якомога швидшого їх обліку. У липні 1921 р. Г.П. Житецький розробив спрощену систему обліку рукописів. Наукову роботу по складанню описів та каталогів Г.П. Житецький бачив лише у перспективі. Але й тут, на його думку, реєстр відділу потрібно було робити так, щоб надалі, коли з'явиться нагода, можна було б з найменшими витратами укласти каталог усього рукописного відділу з відповідним покажчиком до нього. Започаткована Г.П. Житецьким система опису відображала

досягнення камеральної археографії того часу, й донині практика детального поодиночного інвентарного опису, хоча й з деякими відхиленнями, є загальним принципом науково-технічного опрацювання рукописів.

Згідно з цією інструкцією рукописні книжки та їх збірки науково опрацьовувалися за такою структурою: 1) інвентарне число – топографічне число; 2) дата запису; 3) автор чи автори; заголовки загальної і кожної частини рукопису в транскрипції оригіналів або коротеньке визначення змісту рукопису чи його частин; вказівка на оригінал, копію чи переклад; мова; хронологічний та топографічний шифри; формат в знаках і сантиметрах; число зшитків аркушів чи сторінок; зовнішній вигляд; матеріал, на якому написаний рукопис; філіграні; почерк старих рукописів; палітурки, обгортки; малюнки, мініатюри, заставки тощо; незвичайні додатки до рукописів, а також їх дефектність; 4) від кого надійшов, засіб надходження; 5) бібліотечні примітки.

Значні успіхи у вивченні старих рукописів в Україні пов'язані з іменем В.М. Перетца, професора палеографії Київського університету. У 1927 р. за його ініціативою була створена Комісія давнього українського письменства при Історично-філологічному відділі. Ця комісія займалася виявленням і описом українських пам'яток.

З другої половини ХІХ ст. починають складатися описи рукописних зібрань бібліотек, які супроводжувалися описуванням палеографічних особливостей окремих рукописів. У цій сфері працювали М. Петров, С. Маслов, І. Свенціцький та ін.

Щоб виявити рукописні пам'ятки ХVІІ ст., пов'язані з монастирськими збірками, і взяти їх на облік, нам довелося займатися обстеженням книгосховища. Труднощі полягали у тому, що переважна більшість пам'яток не має друкованих, а інколи й рукописних описів. Багато з них не атрибутовано, або атрибуція (визначення часу і місця виготовлення, а також авторства) помилкова, тому виникає необхідність у датуванні письмової пам'ятки. У таких випадках час написання рукопису встановлюється при аналізі ряду палеографічних ознак. Серед них важливе місце займають спеціальні водяні знаки – філіграні, які наносилися на папір для позначення його місця виготовлення, сорту, вартості тощо. Точні спостереження над змінами водяних знаків дозволяють датувати рукописи, оскільки певні філіграні були поширені у визначений час. Практика показує, що за водяними знаками можливе датування рукописів у

середньому з точністю до 10 років, хоча і тут можуть бути помилки. Відомо чимало випадків, коли рік, поставлений на титульному аркуші книги, при перевірці за допомогою філіграней виявлявся невірним. На продукції паперів українських земель XVI–XVIII ст. в основному наносились герби.

При датуванні письмових пам'яток важливе значення мають спостереження за зовнішнім виглядом рукопису – це папір, формат, розміщення тексту, фарби, чорнило, прикраси, використання окремих букв, наголос над словами. Для датування документів можна використовувати також імена правителів і духовних осіб. Оскільки вони були на своїх посадах порівняно недовго, то це дозволяє більш-менш точно датувати письмову пам'ятку. Визначити дату документа з точністю до дня можна також через знання дат релігійних свят. Вони поділяються на сталі, які завжди припадають на одне й те саме число (Різдво, Благовіщення, дні святих та ін.), і рухомі, дати яких змінюються залежно від дати Великодня (Великдень, Вознесіння, Трійця та ін.). Старі рукописні книги склалися з окремих зошитів. У них, як правило, було 8 піваркушів (16 сторінок). Часто зошити роздавалися окремим писарям, кожен з яких писав свою частину. Після закінчення писання тексту всі зошити зшивалися разом. На зошитах писарі, як правило, ставили особливі помітки, головне, внизу на першому або останньому аркуші. Нині вони мають важливе значення, оскільки допомагають встановити обсяг рукопису при втраті його окремих частин. Книги переписували і тиражували у спеціальних писарських майстернях – скрипторіях, які існували переважно при монастирях. Переписували з тексту або під диктовку. Як правило, рукописна книга не мала титульного аркуша і написаного імені автора. Тому більшість рукописів XVII ст. анонімні. Незважаючи на те, що тогочасні писарі були шанованими людьми, їхні імена також у більшості випадків невідомі. Нині давні рукописи називають за місцем їх віднайдення або зберігання.

Після написання тексту, з метою зробити рукопис привабливішим і ціннішим, приступали до прикрашення сторінок, заголовків, окремих літер і т. п. Для прикрас писар попередньо залишав вільні місця. Заголовки та перші літери відрізнялися великими розмірами і займали інколи всю сторінку. У них змальовувалися, залежно від фантазії замовника та автора, зображення тварин, різноманітні малюнки. Ці замальовки називалися ілюмінаціями, а їх виконавці –

ілюмінаторами. Прикраси в рукописах називають ще орнаментом. Виділяють чотири види орнаменту – ініціали, заставки, кінцівки, мініатюри. В Україні найдавніші ініціали в рукописах мають рослинні мотиви. Найвідоміша форма прикрашування книжок – мініатюри. Спочатку для прикрашування текстів застосовували червону фарбу. Згодом, коли розвинувся монументальний живопис, малянки невеликих розмірів почали називати мініатюрами. В Україну мініатюра прийшла разом з грецькими і болгарськими рукописами. Вони прикрашають найстарші українські книги.

Особливе місце у рукописних прикрасах займає в'язь. Вона має подвійну суть – графічну і декоративну з характерними тенденціями до скорочення і прикрашення. За допомогою в'язі писарі намагалися вкластися у виділений для напису простір. При цьому при великій кількості літер на малому просторі вдавалися до скорочень. Якщо ж простір був великий, а текст малий, то вільні місця заповнювалися орнаментом. Характерною особливістю в'язі є вписування однієї літери в іншу. Часто одна літера ставала графічною основою для іншої чи навіть кількох. В'язь XVII ст. – це особливо густе письмо з видовженими літерами. З середини XVII ст. в'язь поступово зникає з письмових пам'яток.

Після написання рукопис вставлявся в оправу. Це було пов'язано з необхідністю кращого збереження. Технологія зовнішнього обгортання книги була складною і тривалою. Спочатку проколювали корінці зошитів, які згодом прошивалися шнуром або ремінцями, їхні кінці прикріплювалися до верхньої або нижньої дошки, яка була основою оправу. Далі дошки обтягувалися тканиною, як правило, дорогою, або шкірою. Часто після обтиснення тканиною чи шкірою по периметру оправу обковувалася смугою металу. В окремих випадках користувалися дорогоцінним металом, коштовним камінням. До готової оправу прикріплювалися шкіряні або металеві застібки. Це робилося для того, щоб пергаменна книга під дією атмосферних явищ не деформувалася.

Власниками книг були переважно монастирі, знані навчальні заклади, правителі та великі магнати.

Займаючись вивченням рукописів XVII ст., ми включаємо до опису такі відомості: назва, повнота тексту, час створення, час відновлення втрат тексту, наявність оправу, шифр, мова, формат, розмір, організація сторінки, кількість та стан збереження арк., матеріал письма, тип письма, оздоблення, оправу, зміст, записи, опис, публікація, ілюстрація.

Великі обсяги вже накопиченого наукового опису, стрімке кількісне зростання інформації, відсутність уніфікованого доступу до неї зумовлюють суттєві проблеми на шляху її ефективного використання. Для розв'язання цих проблем потрібно створити електронні сховища баз даних наукового опису рукописів XVII ст. з метою акумулювання накопиченої інформації, що збиралася багатьма дослідниками, її систематизації, а також для зручності користування читачами.